

Исираилова А.М., Исмаилов А.У., Саякбаева А.Б., Ибраимова Э.К.

ТЕРМИНДЕРДИН ЖАСАЛЫШ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ (техникалык багытында)

Исираилова А.М., Исмаилов А.У., Саякбаева А.Б., Ибраимова Э.К.

ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗОВАНИЯ ТЕРМИНОВ (техническое направление)

A.M. Isirailova, A.U. Ismailov, A.B. Sayakbaeva, E.K. Ibraimova

PECULIARITIES OF FORMATION of TERMS (technical direction)

УДК: 81. 373.46

Терминдердин системасы терминология деп аталат. Баяндаманын максаты – азыркы учурда техникалык багыттагы терминдердин жасалышы жана которулушу боюнча айрым маселелерди ачып берүү болуп саналат. Ар бир илим тармагында, техникада, өндүрүштө, саясатта, искусстводо, ж.б. өзүнө таандык терминдердин системага салынып, атайын кабыл алынган белгилүү топтору болууга тийиш. Алсак, тил илиминде төмөнкүдөй терминдер колдонулат: грамматика, лексика, орфография, тыбыш, тамга, үндүү, үнсүз, омоним, синоним, сүйлөм ж.б. мындай тилдик каражаттар физика, математика, химия, биология, медицина, философия, экономика ж.б. илимдердин, ошондой эле техниканын, өндүрүштүн, искусствонун түрдүү багыттарында кеңири колдонулат.

Негизги сөздөр: терминология, сүйлөм, орфография, илим, тил, тыбыш.

Система терминов называется терминологией. Цель статьи – раскрыть некоторые решения происхождения технических терминов и переводов в наше время. В каждом направлении науки, в технике, производстве, политике, искусстве и т.д. должны быть группы терминов принадлежащие к определенным группам включенных в систему. К примеру в научном языке используются следующие термины: грамматика, орфография, звук, буква, согласные, гласные, омоним, синоним, предложение и т.д.. Такие языковые возможности используются в различных отраслях техники, производства, искусства так же физических, математических, химических, биологических, медицинских, философских и экономических науках.

Ключевые слова: терминология, предложение, орфография, наука, язык, звук.

In every direction of science, in a technique, production, politics, art and other there must be groups of terms belonging to the certain groups plugged in the system. Such system of terms named terminology. For example, in a scientific language next terms are used: grammar, vocabulary, orthography, sound, letter, consonants, vowels, homonym, synonym, suggestion and etc. Such language possibilities are used in different industries of technique, production, arts, similarly physical, mathematical, and chemical, biological, medical, philosophical and economic sciences. Aim of the article – to expose some decisions of origin of technical terms and translations in our time.

Key words: terminology, suggestion, orthography, science, language, sound.

Киришүү. Кыргыз тили мамлекеттик тилге ээ болгондон кийин, кыргыз тилинде техникалык терминдерди колдонуу муктаждыгы жаралды, анткени кыргыз тилинде мектепти орус бүтүргөн студенттер менен иштөөдө терминдерди колдонуу, кыргыз тилин техникалык илим тилине айландыруу заман талабына ылайык болуп жатат десек жаңылышпай-

быз. Андыктан, биринчи кезекте термин – илимдеги же техника багытындагы, өндүрүштөгү белгилүү бир түшүнүктүн расмий түрдө кабыл алынган наамын туюндуруу үчүн колдонулган сөз жана сөз айкаштарынын бир түрү. Бул латынча *termini* («чек аралык белги», «чек ара», «чек») деген сөздөн алынган. Башка сөздөргө салыштырганда, терминдер өзүнө таандык бир катар мүнөздүү белгилери менен айырмаланат. Жалпысынан алганда, биз күндөлүк турмушубузда колдонуп жүргөн сөздөрдүн бир кыйла бөлүгү көп маанилүү келет, алар ар түрдүү эмоционалдык, экспрессивдик кубулушка ээ болуп, көркөм каражат катары да колдонулат. Мындай көрүнүштөр терминдерге, чынында ылайык келүүчү белгилерден эмес. Бир маанилүүлүк (однозначность), нейтралдуулук жана белгилүү бир адистикке, илим тармагына тиешелүү болуп колдонулган конкреттүүлүк – булардын бардыгы терминдерге жалпы мүнөздүү болгон башкы белгилерге тиешелүү. Тилдин сөздүк составындагы башка (термин эмес) сөздөр менен салыштыра келгенде, терминдерге мүнөздүү болуп турган бирден-бир өзгөчө касиет деп мына ушуларды эсеп кылууга болот.

Негизги бөлүк. Термин бир маанилүү болуп, белгилүү бир түшүнүктүн гана аты катары колдонулушу керек деген талап, чынында, практикалык зарылчылыктан улам келип чыккан. Эгерде термин көп маанилүү сөздөрдүн эсебинен жаралса же ал терминологиялык мааниден тышкары дагы башка мааниге ээ болуп турса, анда чаташуулар пайда болуп, конкреттүүлүк сапатынан ажырашы мүмкүн. Ошондуктан терминдердин ар дайым бир гана мааниге ээ болуп колдонулушу жогоркудай практикалык максатты көздөгөн касиет катары бааланат. Бирок мындай талап бардык эле учурда мүмкүн боло бербегендиктен, термин жана термин эмес сөздөрдүн арасында өз ара алмашуу, биринен экинчисине көчүп туруу сыяктуу карым-катыштарга да жол берилип келе жаткандыгы белгилүү. Ошол себептен улуттук тилдердин жалпы маанидеги айрым сөздөрдү термин катары колдонулуп келе жатат ээ (сүйлөмдүн ээ), унгу (сөздүн унгусу), мүчө (сөздүн же сүйлөмдүн мүчөсү), муун (сөздүн мууну), же болбосо математикалык терминдерге айланган *кошуу, кемитүү, бөлүү, көбөйтүү, бөлчөк* сыяктуу сөздөрдү мисал келтирсек болот. Булар ушул аталган илим тармагына түздөн-түз байланыштуу болуп колдонулган учурда жогоркудай чектелген мааниде болуп, ошол тармак жагына тиешеси бар конкреттүү бир түшүнүктүн атын туюндурат.

Адатта сырттан келип кирген сөздөрдөн турган терминдердин көп маанилүү болуп колдонулушу анча мүнөздүү көрүнүш эмес. Ошондуктан булардын ар бири кандай терминалогиялык системага тиешелүү болуп турса, ошого ылайыкталган конкреттүү бир түшүнүктүн атын туюнтат. Маселен кыргыз адабий тилиндеги *атом, молекула, телескоп* сыяктуу физико-техникалык терминдерди, же болбосо *фонема, морфема, артикуляция, орфоэпия, агглютинация* сыяктуу лингвистикалык терминдерди алып көрсөк, булардын ар бири, кандай контекстте турса да, өзүнүн бир гана маанисинде колдонулат. Анда өзгөчөлөнгөн кандайдыр бир кошумча мааниге булардын эч бирөө ээ эмес.

Терминдердин бардыгы тең, жогоруда мисалга келтиргендей, жеке сөздөрдөн турбайт. Ар бир илим тармагында, техникада, өндүрүштө ж.б. термин катары колдонулуп келе жаткан сөз айкаштары (алар көп составдуу татаал аттардын тобуна кирет) да аз эмес. Буга төмөнкүдөй орусча мисалдарды мисал келтире кетсек болот; *точка кипения, сила притяжения, переменный ток, прямой угол, двигатель внутреннего сгорания, совершенный вид* (в глаголе), *производительные силы, прибавочная стоимость, промышленный капитал, прибавочная стоимость, финансовый капитал, торговый оборот* ж.б.. Мындай структуралык формадагы терминдер кыргыз тилинде дагы бар: *жарым өткөргүч, тең салмактуулук, тартылуу күчү, тик бурчтук, өндүргүч күчтөр, капиталдык салым, кошумча нарк, географиялык чөйрө* ж.б.

Чыгыш теги боюнча алып караганда, терминалогиялык системанын ар бири ар түрдүү булактардан жаралгандыгы, буга улуттук тилдин төл сөздөрү да ички булак катары тартылып, ошондой эле сырттан келип кирген лексикалык кабыл алуулар да кошулгандыгы жөнүндө айта кетүүгө туура келет. Терминдердин жалпы системасы, улуттук тилдин өзүндөгү ички мүмкүнчүлүктөрдү пайдалануу менен бирге, кийинчерээк башка тилдерден ошуп кирген сөздөрдүн эсебинен да толукталып келген.

Кыргыз адабий тилинин терминдик мааниге ээ болуп, белгилүү бир терминалогиялык системанын карамагына өткөн төл сөздөрү же ушундай эле милдет аткарып, кийин термин катары да колдонула баштаган араб-иран сөздөрү туурасында биз төмөнкүлөрдү мисалга келтире кетсек болот. Булар термин жаратуунун ички булагы катары эсептелүүгө тийиш.

Кыргызча терминдердин мындай булактан жаралып чыгышына, чынында, орус тилинин да таасири тийбей койгон жок. Анткени мындай терминдердин көпчүлүк бөлүгү бул тилдеги ушул сыяктуу терминдерди калькалоонун (кыргыз тилине сөзмө-сөз которуунун натыйжасында жаралып келгендиги талашсыз. Алсак, *баяндооч, толуктооч, аныктооч* деген терминдер орус тилиндеги *сказуемое, дополнение, определение* сыяктуу грамматикалык терминдердин түздөн-түз үлгүсүнө салынып жасалган. Муну аныкташ үчүн ушул терминдердин эки тилдеги материалдык негиздерин,

түзүлүш структурасын өз ара салыштырып көрүүнүн өзү эле жетиштүү болуп турат. Дагы: *салмаксыздык, тең салмактуулук, кубаттуулук, кылмыштуулук, үч бурчтук, төрт бурчтук* – булар орусча *невесомость, равновесие, мощность, преступность, треугольник, четырехугольник* сыяктуу терминдердин үлгүсүндө жаралган. Ал эми амал (арифметиканын төрт амалы) *менчик (мамлекеттик менчик, жеке менчик)* орусча *действие, собственность* сыяктуу терминдердин семантикалык үлгүсү боюнча терминдик мааниге ээ болгон. Составдык бөлүктөрдөн куралган татаал түзүлүштөгү төмөнкүдөй терминдер да, негизинен, калык аркылуу жаралган: *айыл чарбасы, эл чарбасы, дыйкан чарбасы, кичи ишкана, чекене баа, мамлекеттик камсыздандыруу, жеңил өнөр жай, оор өнөр жай, куралдуу күчтөр, татаал гүлдүүлөр, сүт эмүүчүлөр, өздүк көркөм чыгармачылык, көп чекит, кош чекит, үтүрлүү чекит, эркин күрөш* ж.б.

Көптөгөн адистер, окумуштуулар термин жаратууда башка тилдердин даяр үлгүсүн пайдаланып, ошол аркылуу эне тилдеги ички мүмкүнчүлүктөрдү аракетке келтирип, лексикалык составдын жаңы сөз байлыктары менен толукталышына өз салымдарын кошуп келишкен. Алсак, улуу окумуштуу М.В. Ломоносов өз эне тилиндеги бир катар сөздөрдү чет тилдердин үлгүсүнө салып, жаңыча мааниге өткөрүү аркылуу *движение, кислота, наблюдение, опыт, явление* ж.б. терминдерди жаратып, илимий чөйрөгө сунуш кылгандыгы белгилүү. Термин жаратуунун мындай практикасы орус турмушунда кийинки мезгилде да тынымсыз өнүгүп отурган.

Ушундай эле көрүнүш кыргыз тилинен да кеңири орун алган. Эне тилибиздин төл сөздөрүн кылдат пайдаланып, кыргыз тилинин грамматикалык терминдерин элге түшүнүктүү, практикалык жактан ийкемдүү кылып жаратууга белгилүү окумуштуу, мамлекеттик ишмер Касым Тыныстанов көп эмгек сиңирген. Анын эмгегинен жаралган грамматикалык терминдер окуу китептеринде, илимий эмгектерде азыркыга чейин ийгиликтүү колдонулуп келе жаткандыгы белгилүү. Кыргыздын төл сөздөрүн, химиялык терминдерди жаратууга кеңири колдонулуп, аларды окуу китептери киргизген алгачкы авторлордун бири, белгилүү педагог Султан Арбаев болгон. Мындай терминдер кыргыз тилинде жазылган же орус тилинен кыргызчага которулган башка окуу китептеринен да орун алып келди.

Дүйнө жүзүндөгү көптөгөн тилдерде сырттан кабыл алынган терминдердин саны бир топ эле арбын. Булар туурасында «Кабыл алынган сөздөр» деп жогоруда да сөз болгон эле.

Илим менен техникага, искусство менен саясатка ж.б. кеңири тараган терминдердин бир топ бөлүгү дүйнө жүзүндөгү көптөгөн тилдер үчүн орток экендиги, бардыгында бирдей колдонулуп келе жаткандыгы жалпыбызга белгилүү. Мындай интернационалдык мүнөздөгү терминдердин көпчүлүгүнүн материалдык негизи, тек жагынан алып караганда, грек, латын тилдерине барып такалат, анткени дүйнөдөгү эң эле көп тилдерге таралган

интернационалдык терминдердин жаралышына бул эки тил, чынында, өзгөчө роль ойноп келген. Буга төмөнкүдөй бир канча илимдердеги сөздөрдү мисалга келтирсек болот: *философия, математика, филология, грамматика, синтаксис, логика, геометрия, психология* ж.б. төмөнкүдөй илимий терминдер да ушул тилдерден кабыл алынган: *атом, метод, гипотеза, диафрагма, синтез, космос, метафора, термометр, монография, формула, радиус, конус, вакуум, меридиан* ж.б. Коомдук-саясий маанидеги *демократия, монархия, гегемония, диктатура, республика, референдум, меморандум, революция* сыяктуу терминдер да ушул топко кирет. Грек, латын тилдеринен келген терминдерге дагы төмөнкүлөрдү кошо кетүүгө болот: *драма, трагедия, комедия, поэзия, симфония, лирика, фабрика, адвокат, новатор, ребус, курс, субъект, объект, конституция, материализм, коммунизм, социализм* ж.б.

Акыркы мезгилде кеңири колдонулуп келе жаткан көптөгөн техникалык терминдер, жаңы пайда болгон илим тармактарынын наамдары да тек жагынан алганда грек, латын тилдерине түздөн-түз байланыштуу. Алар: *телефон, телескоп, протон, позитрон, нейтрон, плазма, астрофизика, биофизика, агротехника, радиотерапия, зоотехника* ж.б. Латын тили менен байыркы грек тили кийинки доордо өлүү тилдерге айланып кеткен. Бул эки тилде өз доорунда көптөгөн илимий терминдер, ошондой эле техникага, искусствого, саясатка тиешелүү терминдердин да бир канчасы жаралып келгендиги белгилүү. Көп жылдар аралыгында латын тили илим тили болуп колдонулуп келген. Эки тилдин элементтерин (унгуларын, сөз жасоочу каражаттарын) термин жаратуучу жагына пайдалануу кийинчерээк көптөгөн европалык тилдер үчүн салтка айланган көрүнүш болуп кеткен. Мунун натыйжасында небакта өлүү тилдерге айланып калган грек, латын

тилдеринин материалдык базасына негизделип жаралган көп сандаган жаңы терминдер пайда боло баштайт. Сырткы булактардын негизинде жаралган мындай терминдер ар бир тилдин өзүндөгү ички бөтөнчөлүктөргө карай тыбыштык түрүн өзгөртүп, ар түрдүү болуп колдонулбай коё алган эмес. Ошонун натыйжасында бир эле термин ар башка тилде, ар түрдүү тыбыштык нормага салынып өзгөрүлгөндүгү белгилүү.

Корутунду. Биз жогоруда белгилеп кеткен эл аралык мааниге ээ болгон интернационалдык терминдер кийинчерээк башка европалык тилдерде да кабыл алына баштайт. Алсак, англис тилинин спортко байланыштуу төмөнкүдөй терминдерди дүйнө жүзүнө кеңири таралган: *старт, финиш, футбол, баскетбол, боксер, спорт, спортсмен, тренер, матч, тайм, аут*. Музыкага же жалпы эле искусство жагына байланыштуу көптөгөн терминдер италян тилинен кабыл алынды: *соло, солист, соната, тенор, фортепиано, квартет, трио, либретто, новелла, ария*. Демек азыркы учурда атоолордун жана терминдердин жасалышы жана которулушу боюнча чечиле элек дагы көп көйгөйлөр бар. Терминдер боюнча дагы да көптөгөн кызыктуу изилдөөлөр жаралары алдыда деген ойдобуз.

Адабияттар:

1. Сулайманкулов К.С. Химиялык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү. – Бишкек, 2003.
2. Кыргызстандагы котормо жана анын келечеги. Республикалык илимий-практикалык конференциянын материалдары. – Б.; КТУ «Манас», 2009.
3. Кудайберген Т.Л. Кыргызча химиялык терминдер жана алардын табигый-техникалык предметтер аралык байланышы // Кыргыз тили жана адабияты 14/2008.

Рецензент: д.филол.н., профессор Кулгаева Ч.Б.